

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2018.1\(29\).146527](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2018.1(29).146527)

УДК:141+130.3

Рахім Амір Хуссейн

**ПИТАННЯ ПРАКТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ В ТРАКТАТІ
АБУ БАКРА АР-РАЗІ «ДУХОВНА МЕДИЦИНА»:
СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Філософська спадщина персидського мислителя Абу Бакра ар-Разі є вершиною життєстверджуючого вільнодумства і гуманізму в середньовічній ісламській філософії. Ключову роль в урегулюванні суспільного життя для ар-Разі відіграє мораль. Моральні цінності спрямовані на гармонізацію соціальних взаємовідносин людей, соціальної солідарності та гуманності. Людина у ар-Разі – суспільна істота, він не уявляє людину поза суспільством і взаємної підтримки. Філософ закликав людство до дотримання етичних норм і правил, відмічаючи, що умовою існування людського співтовариства є взаємодопомога, соціальна рівність, взаємоповага між усіма народами.

Ключові слова: ісламська філософія, фальсафа, соціальна філософія, мораль, гуманізм, духовні цінності, свобода, соціальна солідарність.

Постановка проблеми. Особливістю соціальної філософії мусульманського середньовіччя є те, що в цьому комплексі знання ціннісно-ідеологічні складові мають провідне значення і визначають характер інтерпретації та сферу допустимого розуміння та пізнання світу. Однак в рамках різних ідеологічних течій середньовічній ісламській філософії часто виходили за межі загальноприйнятого розуміння ісламу в осмисленні людини і суспільства. Розкриття особливостей соціальних моделей, установок середньовічного мусульманського суспільства, проблем, що стали предметом соціально-філософського дискурсу мислителів цієї епохи, є ключем до адекватного розуміння генези ісламської цивілізації. У цьому контексті дослідження філософської спадщини персидського мислителя IX–X ст. Абу Бакра ар-Разі представляє особливу актуальність, тим паче що його вчення й досі залишається мало дослідженим в українській науковій думці.

Метою статті є дослідження практичної філософії Абу Бакра ар-Разі, зокрема проблем буття, морального самовдосконалення і духовних пошуків.

Аналіз досліджень і публікацій. Різні аспекти соціально-філософської думки середньовічного ісламу досліджувалися в роботах З. Г. Джалілова, Х. Додіхудоєва, Д. М. Діноршоева, Н. Х. Жолмухамедова, А. Х. Заррінкуба, А. Д. Книша, А. Корбена, Дж. Макдісі, М. Махді, М. Муттахарі, М. Хаддурі, Т. Халіді, М. Г. С. Ходжсона, Г. Б. Шаймухамбетова, Є. А. Фролової та ін.

Ряд проблем середньовічної ісламської філософії стали предметом роздумів українських дослідників О. Борисової, М. В. Лубської, М. М. Якубовича, А. О. Ухтомського та ін. Разом з тим, у вітчизняній науковій літературі є явний дефіцит розвідок, присвячених аналізу середньовічної ісламської філософії, зокрема робіт Абу Бакра ар-Разі. Спроби здійснити аналіз, систематизацію періодично з'являються в науковому співтоваристві, але відтворення повної картини філософської спадщини ар-Разі, у тому числі його соціально-етичних ідей, представляє майбутню перспективу наукового пошуку.

Виклад основного матеріалу. Народи Близького Сходу долучилися до традиції філософствування в період раннього ісламського середньовіччя, коли під впливом античних моделей філософствування, в ісламській інтелектуальній традиції виникає нова форма раціонального мислення – фальсафа. Мислителі, які практикували принципи фальсафи, фаласіфа, в межах своїх вчень, сформулювали антропологічні та соціальні концепції. Звертаючись до проблеми людської душі, включення людини в природу і суспільство, фаласіфа були переконані, що моральні якості людини відіграють головну роль в покращенні взаємовідносин людей в суспільстві, в досягненні щастя і досконалості як самоцілі.

Соціальна проблематика під впливом античної філософії актуалізувалась не лише в раціоналістичній традиції фальсафа, але й інших ідеологічних течіях, таких, як калам, мутазілізм, ісмаїлізм. В складних історичних і соціокультурних умовах середньовічного мусульманського суспільства соціальні проблеми стають актуальним запитом як в теоретичному плані, так і на практиці. Ці проблеми стали предметом обговорення і дискурсу мусульманських інтелектуалів, які вважали за необхідне створити більш сприятливі умови для існування різних прошарків суспільства, народів і націй на всій території халіфату. Виникали нові теоретичні парадигми суспільного і людського ідеалу, які знаходили своє закріплення в філософсько-етичних вченнях, серед яких особливе місце належить науковій спадщині видатного персидського мислителя IX–X ст. Абу Бакра Мухаммада ібн Закарія ар-Разі. Переважна більшість робіт ар-Разі втрачено, по підрахункам дослідників до нашого часу збереглися від 20 до 60 невеликих робіт, фрагментів та есе [9, с. 99]. Це пояснюють тим, що через заперечення божественного створення світу, критику пророцтва, вільнодумство, антиклерикальну критику всіх, без винятку, релігій, наукова спадщина філософа була визнана єрессю і віровідступництвом і тому знищувалася. Дійсно, філософські погляди персидського мислителя є вершиною життєстверджуючого вільнодумства і гуманізму в середньовічній ісламській філософії. Людина в роботах ар-Разі постає найвеличнішою істотою, найкращою із усіх природних створінь. Значимість

людини не залежить від її соціального походження, місця і статусу в суспільстві.

В роботі «Духовна медицина» філософ піднімає питання місця розумної, зваженої людини в суспільстві та набуття нею духовних і моральних чеснот в межах суспільства, яке далеке від досконалості. Реалістичність роздумів філософа пов'язана з його глибоким знанням повсякденного життя і широкою лікарняною практикою. У співвідношенні дій тіла, душі і духу людини проявляється її індивідуальні цінності, які включають у себе здоров'я і красу, моральність і духовність. Природна краса і здоров'я пов'язуються з фізичним станом, моральністю і духовністю душі на високому рівні людського існування.

Термін «духовна медицина» був широко розповсюджений на Сході, де загальноприйнятим вважалося існування двох різновидів медицини: фізичної – науки про профілактику і лікування хвороб людського тіла, і, духовної – науки про людську душу і удосконалення духовних якостей людини. Всі середньовічні ісламські філософи вважали душу джерелом людських діянь, як моральних, так і аморальних, усіх якостей, властивостей, спонукань, тому «духовна медицина» була для них вченням про шляхи, засоби і методи виховання в людині високих моральних принципів, подолання низьких моральних якостей і вчинків. «Духовна медицина» у цьому контексті формує моральну свідомість, правильне уявлення про природу людини, її духовні сили, сенс життя і діяльності, сприяє задоволенню життям, досягненню щастя і позбавляє від страждань.

Рік написання «Духовної медицини» точно не відомий, але згідно самому ар-Разі та середньовічним джерелам, трактат був написаний на прохання правителя Рея еміра Мансура у 903–905 рр. [7, с. 136]. Трактат складається з 20 глав, в кожній з яких піднімаються окремі питання практичної філософії, людської поведінки, які були насущними для середньовічного суспільства і залишаються актуальними донині. Це пов'язано з «вічністю» самих філософських запитів, тим колом проблем, що окреслюються й осмислюються в кожному епоху і в кожній цивілізаційній парадигмі. Серед них: місце людини в суспільстві, її духовне начало, шляхи досягнення щастя і запобігання страждань, виховання звички до доброчесної поведінки, взаємодопомози як умови існування людського співтовариства.

Мораль відіграє ключову роль в урегулюванні суспільного життя, вона спрямована на гармонізацію соціальних взаємовідносин людей. Тому наявність моральних цінностей тісно пов'язана з соціальною практикою і тими змінами, що відбуваються у суспільстві, в якому зароджуються і розвиваються особистісні характеристики індивіда. Будучи лікарем, ар-Разі

зосереджує увагу не на ідеальному образі суспільного устрою або досконалої людини, а на конкретних рекомендаціях, які допоможуть зберегти фізичне і духовне здоров'я як окремої людини, так і людського співтовариства в цілому. Прагнучи знайти відповіді на всі ці запити, філософ починає з возвеличення людського розуму, якому він надає величезне значення в житті людини і всього суспільства. Розум у ар-Разі є провідною рисою людини, очолює всі інші її духовні якості, має правити нею. Розум мобілізує, дає можливість протистояти сьогохвилинним, оманливим бажанням, пристрастям і поривам, він утримує людину від скоєння нерозважливих вчинків, сприяє тому, щоб життя було сповнено сенсу і насолодою. Завдяки розуму людина освоює і опановує світ, отримує перевагу над нерозумними тваринами [1, с. 24], тобто людина наділяється такими якостями, які відрізняють її від інших живих створінь і характеризують її як досконалу і феноменальну істоту. Людина здатна створити краще на свій розсуд, ключ від щастя і достатку знаходиться в її власних руках. Це означає, що людина, як біологічна істота, поступово переходить в стадію своєї соціалізації.

Розум є найціннішим подарунком Бога, людина мусить більше вивчати, досліджувати, аналізувати і порівнювати різні точки зору, звільняючись тим самим від темряви невігластва і безглуздя, могутність, гідність і перевага людини виражаються в її наукових знаннях. Розум зобов'язує кожну людину і все людство до досконалості (камал), дружби (махабба), прихильності (таваддуд), співчуттю (таханнун), дружелюбності (ра'фа), милосерддю (рахма), які розділяють раціональну душу [3, с. 48]. Професор Мічіганського університету А. Д. Книш підкреслює, що «ар-Разі був твердо переконаний у величезних можливостях людського розуму. На його думку, якщо люди зможуть використати даровані їм Богом здібності до раціонального усвідомлення навколишньої реальності, вони зрозуміють справжній стан речей у цьому світі. Ці здібності слід невпинно розвивати і зміцнювати за допомогою вивчення філософії. Оскільки Бог дарував роду людському здатність до раціонального мислення, людям не варто уповати на те, що Бог буде керувати кожним їхнім кроком» [8, с. 470].

Далі А. Д. Книш звертає увагу на те, що ар-Разі підтримує ідею щодо здатності людей незалежно від віку самостійно розмірковувати і вирішувати життєві питання, не потребуючи «вказівок одержимих людей, які стверджують, що вони діють від імені Бога. На думку Мухаммада ібн Закарі́йя ар-Разі, докази людської геніальності очевидні: вона проявляється у ремеслах, наукових знаннях і відкриттях, які властиві виключно людському роду» [8, с. 471]. Всупереч загальнопоширеним поглядам того часу ар-Разі не визнає ідеї богообраності й пророчої місії окремих народів. З позицій гуманізму і людяності він стверджує, що Бог створив усіх людей рівними, тому жодний

народ не може бути вищим за інші народи та претендувати на управління ними. На думку мислителя, Бог обрав людину серед усіх інших істот для того, щоб вона управляла ними, людина є посланцем Бога на землі, отже немає ніяких підстав для того, щоб та чи інша нація вважала себе богообраною. Ар-Разі підкреслював, що людині не потрібні пророки, які б наставляли її у житті, в пізнанні сутності добра, зла, користі і шкоди, людина рівна Богу, «якщо людський розум налаштований на дослідження і пошук, то він здатний пізнати усе» [1, с. 24].

Закликаючи людей до розумної поведінки, ар-Разі оспорує будь-яку користь від пророцьких чудес, а пророки та імами, на його думку, стали причиною загострення протиріч в ісламському суспільстві. Філософ достатньо правильно розумів сутність і зміст тих політичних і соціальних процесів, що відбувалися в сучасному йому суспільстві. Він впевнений, що політична, соціальна, расова нерівність завжди стає причиною війн і зіткнень між народами, зверхність одного народу над іншим вважає безпідставною. Причиною нерівноправності між народами вважає не саме суспільство, а неправильне натхнення Бога по відношенню до своїх рабів і прямо вказує: «... не давав би деяким людям перевагу над іншими» [2, с. 37]. У діалозі з Абу Хатімом Разі філософ наполягає на тому, що жодний народ не повинен мати привілеїв над іншими, принижувати їх і позбавляти гідності: «Буде краще, якщо Бог цілитель і милосердний, своїм досконалим розумом дав би усім своїм рабам можливість пізнати свої вигоди сьогодні та в майбутньому. І деяким людям не давав би переваги над іншими. Це ближче людській душі і розуму, ніж зробити деяких проводирями для інших. В результаті чого кожний клан висуває свого проводиря і не визнає проводиря іншого клану, за ними йде народ з мечами один на одного, і всіх охоплює горе і нещастя. Потім почнуться війни між ними, і в результаті вони загинуть, вже було багато випадків, коли на цьому шляху гинуло багато людей» [5, с. 145].

Людина у ар-Разі – суспільна істота, тут його погляди співпадають з Аристотелем, він не уявляє людину поза суспільством і взаємної підтримки. Стати людиною, досягти моральної досконалості, щастя і благополуччя можливо тільки в суспільстві, людському оточенні. Включаючись у сукупну діяльність, людина реалізує своє буття за допомогою взаємодії з іншими людьми в соціальному цілому. Поза суспільством окрема людина взагалі не може вижити, а якщо виживе, то її життя «буде диким, звірячим і грубим, бо вона буде позбавлена можливості людського співробітництва і підтримки, які роблять наше життя сприятливим і умиротвореним» [1, с. 73–74]. Люди можуть створити суспільство тільки разом, керуючись взаємодопомогою. Взаємодопомога, як умова існування людського

співтовариства обумовлена тим, що окрема людина не в змозі одночасно займатися усіма видами діяльності, які потребує її існування. Це спонукає людей до обміну продуктами своєї діяльності, взаємодопомоги і взаємодії. Саме це допомагає досягти не лише матеріальних благ, таких благополуччя і добробут, але й спокою, щастя і моральної досконалості. Лише разом вони можуть справитися з усіма труднощами, створити державу з високою культурою. Ар-Разі бачив свій обов'язок як філософ, лікар, вчитель у тому, щоб виховувати людей у дусі єдності, взаємодопомоги, соціальної рівності, моралі.

Розмірковуючи про благородну поведінку індивіда в людському співтоваристві, Абу Бакр ар-Разі відмічав, що «якщо людина буде проявляти справедливість і скромність, буде менш прискіпливою до інших людей, менш упертою і надокучливою з ними, то її будуть більше поважати. Якщо ж вона додасть до цього благородство, щирість і співчуття по відношенню до них, то без сумніву заслужить їх любов. Але саме ці дві якості – справедливість і скромність – і є двома плодами доброчесного і благородного образу життя» [1, с. 83]. Арабський термін *фадила* (доброчесність) означає певну якість характеру, як і протилежний йому термін *разиля* (порок) – не вчинок, а лише один з елементів, що зумовлюють вчинок, як він розглядається в соціальній етиці. Сказане означає, що така поведінка, і буття людини в цілому, відображається як опосередковане між її індивідуальним і соціальним буттям, яке і перетворює цю поведінку і буття у цілісність. Так, якщо взяти таку поведінку людини як насильство, то таджицький філософ М. Діноршоев відмічає, що «гуманізм етики Абу Бакра ар-Разі ясно вирисовується в його розумінні насильства. Згідно мислителю, насильство недопустимо не лише по відношенню до іншого, але і по відношенню до самого себе» [4, с. 198].

Необхідність такого опосередкування, як умови формування цілісності людини, служить внутрішній інтенції прагнення людини до певного духовного утворення, яке визначається як ідеал. Для досягнення цієї цілі, відмічає ар-Разі, «розумній людині слід приборкувати свою пристрасть, стримувати її і боротися з нею, щоб вона не привчила її до цього прояву душі, не прив'язала її до нього, а в результаті не привела її у стан перешкоджання і протистояння» [1, с. 69]. У зв'язку з цим доречно привести думку М. Діноршоева, який відмічає, що «людина за своєю природою добра. Виражається це в тому, що вона бажає іншому кращої, ніж собі, долі. Але якщо хто-небудь бажає людям зла, нещастя і радіє їх тяжкому становищу, то він морально хворий і потребує психічного і морального лікування. Кожна людина має творити добро і приносити користь людям» [4, с. 198].

Для таких мислителів, як ар-Разі, моральний ідеал формується на

підґрунті всього процесу духовного розвитку людства і морального піднесення суспільства. Цей ідеал визначає вищий рівень морального розвитку особистості і все, що знаходиться нижче цього рівня, представляє собою різну міру наближення до ідеалу або відхилення від нього. Наближення до ідеалу, у своє чергу, призводить до піднесення людини на новий рівень гідності, принаймні, до пошуку свободи і вільнодумства. У соціальному сенсі ця свобода, спрямована проти нерівності та несправедливості, рабської залежності, використання у своїх корисних цілях інших людей, містила тим самим у собі гуманістичний зміст.

Головне в цьому пошуку свободи було те, що міра цієї свободи, також як й інших духовних цінностей, в ісламській філософії ніколи не опускалася до рівня принципу утилітарної користі і споживацького використання. У цьому випадку людина втрачає свободу через поневолення себе матеріальними інтересами. Ця думка достатньо ясно і точно висловлена у ар-Разі, який підкреслює, що «той, хто старається і невтомно працює все своє життя заради набуття багатства, яке перевищує міру його витрат і потреб, необхідних для життя, збирає і накопичує його, той воістину завдає собі шкоди, обманує та поневолює себе, сам того не розуміючи... Якщо хто-небудь повністю віддається накопиченню грошей своєю працею і зусиллям, але не витрачає їх на речі, вироблені старанням, працею і талантом інших людей, що дарують йому відпочинок і радість, то і він залишається в програті, впадає у самообман і самопоневолення. І це тому що, віддавши свою працю і свої сили, він не отримав взамін ані задоволення, ані радості, вручивши плоди своїх зусиль, праці та таланту людям, які з користю їх спожили, а сам не скористувався тим, що люди віддавали йому з плодів свого ремесла та праці, і не використав їх собі на благо у тій мірі, в якій заслужив це своїм талантом і працею на них. Отже ця людина також понесла збиток, увівши себе в оману і поневолення подібно до тих, про кого ми вже казали» [1, с. 74–75]. Погляди ар-Разі на співмірність доходів і витрат, накопичення благ близькі аристотелевській ареотологічній етиці: доходи завжди мають перевищувати розходи, щоб була можливість накопичувати блага на випадок непередбачених обставин, але при накопиченні благ необхідно дотримуватися міри, щоб в людях не розвивалася скнарість, яка негативно впливає на моральність [1, с. 75].

Вирішення етичних проблем, які піднімає в своєму творі ар-Разі, повинно було сприяти тому, щоб не тільки сама людина, але й суспільство в цілому жили в атмосфері миру та спокою, що зумовлювалося бажанням людей бути терплячими один до одного. Іранський філософ А. Х. Заррінкуб відмічає, що «усі джерела свідчать про те, що у початковий період і у перші століття розповсюдження ісламу дух толерантності був більш сильнішим і

явно вираженим, ніж у монгольський і більш пізні періоди. Терпимість і бажання примирення зробили не тільки можливими релігійні і філософсько-схоластичні дискусії, але й дали можливість встановити стосунки взаємодопомоги між «людьми Писання» і мусульманами в ісламському світі... Історія свідчить, що саме цей дух толерантності є однією з основних умов благополуччя, яке потребує все людство» [6, с. 9].

Висновки. Таким чином, особливістю соціальної філософії Абу Бакра ар-Рази, як і всієї ісламської філософії середньовіччя, є акцентування ключової ролі моралі в урегулюванні життя суспільства. Моральні цінності спрямовані на гармонізацію соціальних взаємовідносин людей, соціальної солідарності та гуманності. Тому наявність цих цінностей тісно пов'язана з соціальною практикою і тими змінами, що відбуваються у суспільстві.

Список використаної літератури

1. Абу Бакр ар-Рази Духовная медицина.– Душанбе: Ирфон, 1990.– 88 с.
2. Абу Бакр ар-Рази Избранные трактаты.– Душанбе: Дониш, 2014.– 405 с.
3. Джалилов З. Г. Ученые мусульманского Востока: Абу Бакр ар-Рази и его философия // Известия НАН Республики Казахстан. Серия общественных наук.– Алматы, 2008.– № 2.– С.17–21.
4. Диноршоев М. Плуралистическая философия Абу Бакра ар-Рази.– Душанбе: Дониш, 2013.– 349 с.
5. Додихудоев Х. Полемика Абу Хатима ар-Рази и Абу Бакра ар-Рази // Ишрак: ежегодник исламской философии.– М.: Вост. лит., 2013.– № 4.– С. 140–161.
6. Зарринкуб А. Х. Исламская цивилизация / пер. М. Махшулов.– М.: Андалус, 2004.– 218 с.
7. Комили А. Ш., Одинаева Л. А., Максумова Н. Д. О естественнонаучном, философском и педагогическом учении Абу Бакра ар-Рази // Вестник таджикского государственного университета коммерции.– Душанбе, 2015.– № 3 (12).– С. 132–140.
8. Кныш А. Д. Борьба идей в средневековом исламе: теология и философия // Ишрак: ежегодник исламской философии.– М.: Вост. лит., 2011.– № 2.– С. 460–501.
9. Цветкова Т. Г. «Духовная медицина» Абу Бакра ар-Рази: к вопросу об античных источниках труда арабского автора IX-X вв. // Вестник международного института центральноазиатских исследований.– Самарканд, 2014.– № 19.– С. 98–108.

Рахим Амир Хуссейн

ВОПРОСЫ ПРАКТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ В ТРАКТАТЕ

АБУ БАКРА АР-РАЗИ «ДУХОВНАЯ МЕДИЦИНА»:

СОЦИАЛЬНО-ЭТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Философское наследие персидского мыслителя Абу Бакра ар-Рази

является вершиной жизнеутверждающего свободомыслия и гуманизма в средневековой исламской философии. Ключевая роль в урегулировании общественной жизни у ар-Рази принадлежит морали. Моральные ценности направлены на гармонизацию социальных взаимоотношений людей, социальной солидарности и гуманности. Наличие этих ценностей тесно связано с социальной практикой и теми изменениями, которые происходят в обществе. Человек у ар-Рази – общественное существо, он не представляет человека вне общества и взаимной поддержки. Философ призывает человечество к соблюдению этических норм и правил, считает, что условием существования человеческого сообщества является взаимопомощь, социальное равенство, взаимоуважение между всеми народами. Решение этических проблем должно содействовать тому, чтобы в обществе царил атмосфера мира и спокойствия.

Ключевые слова: исламская философия, фальсафа, социальная философия, мораль, гуманизм, духовные ценности, свобода, социальная солидарность.

Rahim Amir Hussain

PROBLEMS OF PRACTICAL PHILOSOPHY IN THE TREATISE OF ABU BAKR AR-RAZI "SPIRITUAL MEDICINE":

SOCIO-ETHICAL ASPECT

The philosophical heritage of the Persian thinker Abu Bakr ar-Razi is the principle for free-thinking and humanism in medieval Islamic philosophy. The key role in public life and works of Ar-Razi belongs to morality. Moral values are aimed to harmonizing of social relationships between people, social solidarity and humanity. The existence of these values was closely related to social practices and main changes in society. The human being at Ar-Razi' works is a social being, he does not represent a person outside of society and mutual support. The philosopher called to humanity to observe ethical norms and rules, and Abu Bakr ar-Razi believed that the main conditions for the existence of human community are mutual assistance, social equality, mutual respect among all peoples. The solution of ethical problems should help to ensure that atmosphere of peace and tranquility reigns in society.

Keywords: Islamic philosophy, falsafa, social philosophy, morality, humanism, spiritual values, freedom, social solidarity.

References

1. Abu Bakr ar-Razi (1990) Duhovnaya meditsina [Spiritual medicine], Dushanbe, Irfon, 88 p.

2. Abu Bakr ar-Razi (2014) *Izbrannyye traktaty* [Selected Treatises], *Dushanbe*, Donish, 405 p.
3. Dzhililov Z. G. (2008) *Uchenyie musulmanskogo Vostoka: Abu Bakr ar-Razi i ego filosofiya* [Scientists of the Muslim East: Abu Bakr al-Razi and his philosophy], *Izvestiya NAN Respubliki Kazakhstan. Seriya obschestvennyih nauk, Almaty*, № 2, pp. 17–21.
4. Dinorshoev M. (2013) *Plyuralisticheskaya filosofiya Abu Bakra ar-Razi* [Abu Bakr al-Razi's Pluralistic Philosophy], *Dushanbe*, Donish, 349 p.
5. Dodihudoev H. (2013) *Polemika Abu Hatima ar-Razi i Abu Bakra ar-Razi* [Discussion between Abu Hatima ar-Razi and Abu Bakr ar-Razi], *Ishrak: ezhegodnik islamskoy filosofii, Moskva*, Vost. Lit., № 4, pp. 140–161.
6. Zarrinkub A. H. (2004) *Islamskaya tsivilizatsiya* [Islamic civilization], per. M. Mahshulov, *Moskva, Andalus*, 218 p.
7. Komili A. Sh., Odinaeva L. A., Maksumova N. D. (2015) *O estestvennonauchnom, filosofskom i pedagogicheskom uchenii Abu Bakra ar-Razi* [On the natural science, philosophy and pedagogy of Abu Bakr al-Razi], *Vestnik tadzhikskogo gosudarstvennogo universiteta kommertsii, Dushanbe*, № 3 (12), pp. 132–140.
8. Knyish A. D. (2011) *Borba idey v srednekovom islame: teologiya i filosofiya* [The Fight of Ideas in Medieval Islam: Theology and Philosophy], *Ishrak: ezhegodnik islamskoy filosofii. Moskva*, Vost. Lit., № 2, pp. 460–501.
9. Tsvetkova T. G. (2014) «*Duhovnaya meditsina*» Abu Bakra ar-Razi: k voprosu ob antichnyih istochnikah truda arabskogo avtora IX–X vv. [“Spiritual Medicine” by Abu Bakr al-Razi: on the question of ancient sources of works of the Arab author of the IXth–XXth centuries], *Vestnik mezhdunarodnogo instituta tsentralnoaziatskih issledovaniy, Samarkand*, № 19, pp. 98–108.

Стаття надійшла до редакції 11.03.2018.

Стаття прийнята 31.03.2018.